

واکاوی آرایه‌های معماری بناهای علمی - مذهبی عصر صفویه؛ نمونه‌های مورد مطالعه (ملا عبدالله، چهارباغ و علیقلی آقا)

مُحی‌الدین آقاداودی*

چکیده

هدف اصلی پژوهش حاضر واکاوی آرایه‌های معماری بازتاب یافته در سه مسجد - مدرسه منتخب عهد صفویه ضمن بازشناسی تاریخی و مختصر از آنهاست. سؤال اصلی مطرح در این پژوهش از این قرار است که مهم‌ترین آرایه‌های تاریخی به‌کاررفته در سه بنای ملاعبدالله، چهارباغ و علیقلی آقا شامل چه گونه‌هایی بوده و واجد چه ویژگی‌هایی هستند؟ پژوهش حاضر از حیث روش، توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی به انجام رسیده است. مختصری از نتایج پژوهش گویای آن است که آرایه‌های هنری بازتاب‌یافته در سه بنا در بعد ساختاری شامل کاشیکاری‌های نفیس با نقوش و درون مایه‌های مختلف، آرایه‌های سنگی، چوبی، فلزی و حتی دست‌بافته می‌باشد. در این میان کاربرد کاشی کاری بیشترین حجم را تشکیل می‌دهد. در بعد نقوش و مضامین نیز انواع نقوش - هندسی (گره)، اسلیمی و ختایی و همچنین کتیبه‌های ثلث با درون مایه قرآنی، احادیث و روایات با تمرکز بر مبانی شیعی و البته اشعار فارسی که غالباً در مدح ائمه اطهار در بناهای مذکور اجرا شده است.

واژگان کلیدی

معماری عصر صفویه، آرایه‌های معماری، اصفهان، مسجد - مدرسه، ملاعبدالله، چهارباغ، علیقلی آقا.

طرح مسئله

اصفهان در عصر صفوی آمیزه‌ای از میراث فرهنگی باشکوه و طبیعت زیبا بود که پیشینه‌ای به قدمت تاریخ تمدن و فرهنگ ایران دارد. معماری این دوره به لحاظ وسعت و کارایی، دارای ابعاد گوناگونی است و در تمامی ابعاد حیات فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی مردم حضوری زنده و پویا داشته است. از جمله مهم‌ترین ابعاد معماری عصر صفویه، بعد علم‌آموزی، فرهنگ و مذهب است، در این عصر گونه‌های مختلفی از مدرسه در ارتباط با فضای مسجد، یا به‌طور کلی تلفیق فضای نیایشی با فضای تعلیمی را شاهد هستیم که تحت عنوان مسجد - مدرسه عنوان می‌شوند^۱ و سمبل واقعی این آیه شریف قرآن هستند: «يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ»^۲ که در کنار کارکردها و ابعاد دیگری از جمله: اقتصادی، خدماتی و غیره قرار گرفته‌اند. مسجد - مدرسه ملاعبده به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین بناهای علمی - مذهبی عصر شاه عباس اول و مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا از جمله نمودهای شاخص معماری اواخر عصر صفویه و زمان شاه سلطان حسین هستند. یکی از مهم‌ترین عملکردهای صفویان در عالم معماری - که به بنا هویت و شخصیت خاصی می‌بخشد - تزئینات به‌کاررفته در ساختمان‌هاست که از جمله شاخص‌ترین نمودهای آن تزئینات کاشی‌کاری است. سه بنای مذکور علاوه بر ویژگی‌های ساختاری، از جهت آرایه‌های معماری نیز دارای غنای قابل توجهی می‌باشند و نمونه‌های شاخص موجود در این بناها، نشان‌دهنده تلاش تازه‌ای در جهت اعتبار بخشیدن به آرایه‌های اسلامی در این دوران می‌باشند.

هدف از پژوهش حاضر که در تکمیل تحقیق‌های ارزشمند پیشین انجام گرفته است، ضمن ارائه وجوهی نو از بناهای علمی - مذهبی عصر صفویه، به نوعی سبک‌شناسی آرایه‌های معماری این عهد با تمرکز بر گونه معماری مسجد - مدرسه نیز می‌باشد. سیر منسجم ارائه مطالب در این پژوهش به این گونه است که در ابتدا به بازشناسی اجمالی مسجد - مدرسه‌ها با تأکید بر سه بنای چهارباغ، ملاعبده و علیقلی‌آقا پردازد و در ادامه آرایه‌های معماری اجرا شده در بناها را به صورت تطبیقی مورد واکاوی قرار دهد.

پیشینه تحقیق

با توجه به جایگاه مهم بناهای علمی - مذهبی در عصر صفویه و به‌خصوص شهر اصفهان، پژوهش‌هایی پیرامون این بناها به ثبت رسیده است. پژوهش‌های مذکور که تعداد آنها زیاد هم نیست، غالباً بر توصیفات و ارجاعات تاریخی تکیه داشته و کمتر ظرفیت‌های هنری و جنبه‌های مختلف این بناها را مورد واکاوی منسجم قرار داده است. از جمله منابع موجود می‌توان به کتاب شاخص و مهم «گنجینه آثار تاریخی اصفهان» نوشته هنرفر (۱۳۵۰) اشاره داشت. کتاب مذکور حاوی اطلاعات تاریخی - توصیفی مفیدی در مورد ساخت سه بنا، وسعت، شکل ظاهری و کتیبه‌های تاریخی آنهاست. مؤلف در این کتاب بناهای عصر شاهان مختلف صفوی را به تفکیک ذکر کرده است؛ و از دو بنای چهارباغ و علیقلی‌آقا به‌عنوان بناهای شاخص عصر شاه سلطان حسین و از بنای ملاعبده به‌عنوان یکی از معدود بناهای علمی - مذهبی عصر شاه عباس اول یاد نموده است. ریاحی (۱۳۸۵) در کتاب «ره آورد ایام» در مورد بناهای مذهبی، اطلاعات ارزشمندی ارائه می‌کند که شامل علل ساخت این بناها، معرفی شماری از مدارس شاخص اصفهان، تاریخ و ساختار آنها و مطالبی درخصوص شخصیت‌های شاخص برآمده از آنها است. در حوزه مقالات و پایان‌نامه‌ها نیز پژوهش‌هایی با محوریت تاریخ و توصیف سه بنا به انجام رسیده که با استناد به کتب مرجع، حاوی اطلاعاتی مفید در مورد بناهای مذکور هستند. از جمله: پور نادری (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی رمز نهفته در سردر مسجد علیقلی‌آقا» اطلاعاتی در مورد بنای مسجد - مدرسه و ساختار تزئینات کاشی‌کاری سردر بنا ارائه می‌دهد، مهم‌ترین نتیجه حاصل در این مقاله عبارت است از: رمزآلود و ماهرانه بودن نقوش کاشی‌کاری سردر بنای علیقلی‌آقا در عین زیبایی فراوان و همچنین احتمال مشترک بودن شماری از هنرمندان دو بنا. در مقاله خانی و همکاران (۱۳۹۱) با عنوان «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ

۱. هوشیاری و همکاران، «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران»، مطالعات معماری ایران، ص ۴۵.

۲. که بر آنان آیات وحی خدا تلاوت می‌کند و آنها را پاک می‌سازد و شریعت و احکام کتاب سماوی و حکمت الهی می‌آموزد. (آل عمران (۳): ۱۶۴؛ جمعه (۶۲): ۲)

اصفهان» اطلاعاتی در مورد معماری مدرسه چهارباغ و ساختار و اجزاء آن وجود دارد، همچنین انواع تزئینات به‌کاررفته در بنا به تفکیک فن، مواد و مصالح و دیگر عناوین در قالب جدول ارائه شده است. مهم‌ترین نتیجه حاصل از این مقاله از این قرار است که در ساخت و تزئین بنای صفوی چهارباغ، الگوگیری‌هایی از مدارس تیموری شده است. طبق مطالعات انجام گرفته در مورد پیشینه‌یابی پژوهش حاضر در دیدگاه کلی، می‌توان بیان داشت که پژوهش پیرامون مدارس و مسجد - مدرسه‌های عصر صفویه و به‌خصوص عهد شاه عباس اول در قیاس با سایر گونه‌های معماری همچون مساجد، کاخ‌ها و غیره، کمتر انجام گرفته است. در این راستا با توجه به اهمیت بسیار این سه بنا به‌عنوان سند هویتی و آینه تمام‌نمای هنر و معماری عهد صفویه، انجام پژوهشی منسجم در راستای بازشناسی آرایه‌های هنری بناهای مذکور، با هدف شناخت بیشتر ویژگی‌های هنر و معماری عهد صفویه، ضرورتی پژوهشی به حساب می‌آید که پژوهش حاضر در حد توان بدان پرداخته است.

روش تحقیق

روش انجام تحقیق در پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی است. همچنین یافته‌اندوزی این مقاله بر دو قسمت قابل تقسیم است: نخست مطالعات میدانی که به صورت مشاهده مستقیم و تصویربرداری نگارنده در سه بنای مذکور صورت پذیرفته است؛ و دوم مطالعات کتابخانه‌ای که در این بخش از منابع مختلفی همچون کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها، طرح‌های تحقیقاتی و همچنین پایگاه‌ها و سایت‌های اطلاعاتی معتبر و منابع مشابه دیگر در عرصه مطالعات تزئینات معماری، کتیبه‌ها و اطلاعات تاریخی استفاده شده است. ذکر این نکته ضروری است که روش نمونه‌گیری در این پژوهش، هدفمند بوده و روش تجزیه و تحلیل یافته‌ها کیفی است.

الف) معرفی اجمالی سه بنا

۱. مسجد - مدرسه ملاعبدالله

این بنا در انتهای بازار عطارها، چهارسوی شاه و در هم‌جواری حمام شاه واقع گردیده است. این مسجد - مدرسه از بناهای طلبه‌نشینی است که در قرن ۱۱ هـ.ق به دستور شاه عباس اول و به جهت تدریس مولانا عبدالله شوشتری - از علمای طراز اول عهد صفویه - که نزد شاه عباس دارای منزلت و بزرگی بسیار بوده است، ساخته می‌شود که البته تاریخ دقیق ساخت این بنا مشخص نمی‌باشد ولیکن با استفاده از سبک‌شناسی کاشی‌کاری‌های معروفی که در ساختمان وجود دارد، می‌توان آن را به دوران شاه عباس اول نسبت داد.^۱ شاردن درباره این بنا می‌نویسد:

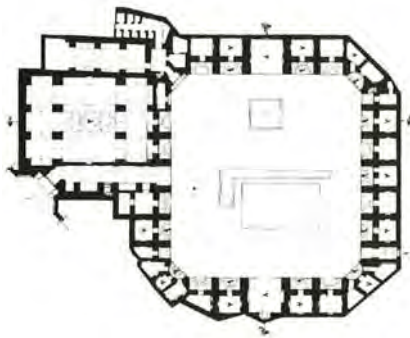
مدرسه ملاعبدالله بزرگ‌ترین و وسیع‌ترین مدرسه اصفهان است که عالم بزرگی چون علامه محمدباقر مجلسی، مجتهد جامع‌الشرایط در زمینه علوم الهی، مدیریت آن را برعهده دارد.

با گذر از سردر مدرسه، وارد جلوخان می‌شویم (این ورودی در اصل بخشی از محوطه چهارسوی بازار می‌شود) و با گذشتن از دالانی طولانی وارد صحن بنا می‌شویم. فضای اصلی مدرسه گرداگرد صحنی به شکل مستطیل است. زوایای آن به خاطر وجود ایوانچه‌های چهارگوش پخ شده است. مدرسه برخلاف بسیاری از مدارس عصر صفویه، به شیوه دو ایوانی بنا شده است که شاید یکی از دلایل پرهیز معمار از سبک چهار ایوانی، می‌تواند انگیزه ایجاد تعداد حجره بیشتر باشد. ارتفاع دو ایوان اصلی به‌طور تقریبی برابر با ارتفاع ساختمان‌های کناری آن می‌باشد که اندکی از جایگاه ویژه محراب می‌کاهد. لازم به ذکر است که از میان ایوان‌ها به ایوان جنوب غربی، به‌خاطر قرارگرفتن جهت قبله و تعبیه محراب، توجه بیشتری شده است. حجره‌ها در اطراف حیاط مرکزی و در دو طبقه اجرا شده‌اند. به شکلی که طبقه همکف دارای حدود ۲۷ حجره و طبقه دوم در حدود ۲۳ حجره دارد.^۲ مسجد - مدرسه ملاعبدالله در زمینی چندضلعی و غیرهندسی بنا شده است. عناصر و اجزای ساختمانی و فضاهایی که روی دو محور - یکی در جهت قبله و دیگری عمود بر آن - قرار گرفته‌اند، عبارت‌اند از: ایوان،

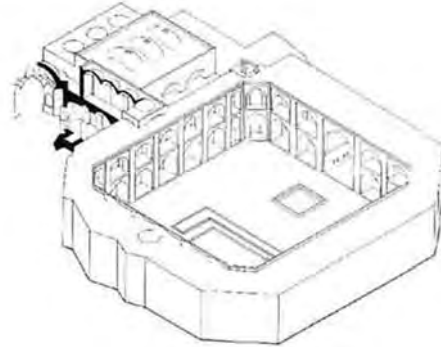
۱. بمانیان و همکاران، «بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری دو مسجد - مدرسه چهارباغ و سید اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر دانشگاه هنر اصفهان، ص ۲۱.

۲. همان.

حجره‌های دوطبقه، دالان، پیش‌طاق، وضوخانه، پلکان و صحن. خطوط اصلی نقشه بنا به صورت متقابل و متقارن بر روی محور شرقی - غربی و حجره‌هایی در طرفین هر کدام که دور یک صحن مرکزی قرار دارند، قرار گرفته‌اند؛^۱ مسجد - مدرسه ملاعبدهالله از تاریخ ۲۲ آذرماه سال ۱۳۱۳ شمسی در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.^۲

تصویر ۲. پلان مسجد - مدرسه ملاعبدهالله^۳

تصویر ۱. نمای سه‌بعدی مسجد - مدرسه ملاعبدهالله^۴

۲. مسجد - مدرسه چهارباغ

نخستین مبتکران ایجاد مدارس (به‌طور مستقل) در جهان اسلام، دو امپراتوری هم‌عصر یعنی فاطمیان در مصر و سلجوقیان در ایران بودند، و این سنت به مرور در سایر جوامع اسلامی گسترش یافت. به هنگام احداث اولین مدارس، معماری اسلامی به روش و الگوهای خاص خود نائل شد و در این هویت تمامیت یافته، نوعی توانایی تبادل‌پذیری را نیز متبلور ساخت^۵ تحت این شرایط، مدارس به‌طور کامل ماهیتی اسلامی به خود گرفته و کمتر از سایر بناها، از خصلت‌های منطقه‌ای برخوردار شد. بنابراین مدارس، هم به‌جهت هویت و هم به‌لحاظ عملکردی، تجربه‌ای اکثراً اسلامی بوده‌اند. با ساخت مدارس عهد صفویه در اصفهان، وجهه مناسب‌تری برای مدارس ایرانی فراهم شد. بی‌تردید، شمار فراوان مدارس، در شهرهایی که پایتخت صفویان بودند و به‌خصوص اصفهان، نشان از ارزشی دارد که این شاهان برای علم و علم‌آموزی قائل بودند، چنان‌که در قرن یازدهم هجری مدارس بسیاری در اصفهان بنا شد. کافی است به سفرنامه‌های سیاحان غربی، از این منظر نگاه کنیم. برای نمونه، کمپفر سیاح آلمانی چنین نوشته است:

شهرهای ایران پر است از مدرسه و موقوفه. تنها در اصفهان که پایتخت است و شهری است باشکوه و بزرگ، در حدود یک‌صد موقوفه قابل ملاحظه وجود دارد ... از نظر شکوه و جلال و طرز ساختمان، مدارس ایرانی سخت بر مدارس عالییه ما برتری دارند.^۶

بزرگ‌ترین نمونه توسعه شهری با حفظ ارزش‌های گذشته - که آخرین دستاورد مهم معماری دوره صفویه را نشان می‌دهد - مربوط به مجموعه مادرشاه، در میان باغ‌بلبل در جوار چهارباغ است. «این مجموعه یادآور شکوه آثار شاه عباس اول و دربردارنده یک مدرسه به نام (مادرشاه)، یک کاروانسرا، (اسطبل‌ها) و یک بازار بود».^۷ مدرسه چهارباغ که مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای این مجموعه به حساب می‌آید، حدفاصل خیابان چهارباغ و کاروانسرای عباسی قرار دارد که «در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ هجری و به دستور شاه سلطان حسین برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی

۱. جاوری، «مدارس دوره صفوی در اصفهان»، فصلنامه تحقیقاتی رواق، ص ۶۰.

۲. آرشیو سازمان میراث فرهنگی.

۳. حاجی قاسمی، گنجنامه، ج ۵، ص ۸۳.

۴. همان.

۵. لولوتی، «نقشه‌های چهار ایوانی مدارس علوم دینی»، نشریه ایران شناخت، ص ۱۲۳.

۶. کمپفر، سفرنامه کمپفر، ص ۱۴۰.

۷. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی ایران، ص ۴۹۱.

بناشده است.^۱ این نهاد آموزشی - مذهبی، اگرچه به نام‌های (چهارباغ) و (سلطانی) نیز نامیده شده، اما به دلیل پشتوانه‌های بسیار مهم و قابل‌اعتنایی که مادر شاه سلطان حسین - آخرین پادشاه رسمی این سلسله (۱۱۳۵ - ۱۱۰۵ هـ) - برای این مدرسه مقرر کرده، به مدرسه مادرشاه هم معروف گردیده است. از جمله موقوفات مدرسه، دو بنای عظیم یعنی کاروانسرا و بازار است که وقف مدرسه است و درآمدهای حاصل از آنها به اضافه درآمدهای سایر موقوفات مدرسه نظیر مزرعه باغ ملک در چهارمحال و احمداًباد کاشان و شمار بسیار زیادی از موقوفات دیگر، خرج مدرسه می‌گردد.^۲ جذابیت و شکوه این نهاد علمی - مذهبی از جهات مختلفی در بینندگان خود آن قدر تأثیر گذاشته و می‌گذارد که هیچ‌یک از بناهای تاریخی اصفهان به اندازه این بنا شور و شوق شاعرانه جهانگردان اروپایی را برنیا نگیخته است. به‌عنوان مثال دیولافوآ، گوینو و فلانندن، این بنا را بسیار دلپذیر، جذاب و سحرآمیز توصیف کرده‌اند.^۳

تصویر ۵. نمای کلی مسجد - مدرسه چهارباغ در هم‌جواری دیگر عناصر^۵

تصویر ۳. نمای سه‌بعدی مسجد - مدرسه چهارباغ^۴

۳. مسجد - مدرسه علیقلی آقا

مجموعه بناهای علیقلی آقا پس از مجموعه سلطانی چهارباغ اصفهان، از جمله مهم‌ترین بناهای دوره سلطان حسین صفوی است. کالبد اصلی این مجموعه بر اساس متن وقف‌نامه، دربردارنده: مسجد (شامل صحن مسجد، مدرسه یا حجره‌های فوقانی و سقاخانه مسجد)، حمام (شامل حمام بزرگ و کوچک، چهارحوض و یا دریاچه)، دکاکین (شامل چهار باب دکان در جنب مسجد)، بازارچه (شامل قهوه‌خانه، کارخانه صباغی، کارخانه شعربافی، سی باب دکان و بیست باب حجرات فوقانی) و چهارسوق (شامل چهارسوق و سقاخانه آن) می‌باشد.^۶

یکی از عناصر اصلی نشان‌دهنده اصالت مجموعه علیقلی آقا، مسجد - مدرسه آن است. این بنا مربوط به قرن ۱۲ هـ و در زمان شاه‌سلطان حسین صفوی است^۷ که در عین وسعت کم، دارای نقاط شاخصی نیز می‌باشد. بر اساس متن کتیبه سردر مسجد و نظر جابر انصاری، ساخت بنای مسجد در سال ۱۱۱۲ هـ شروع شده و زمانی که با دستور شاه‌سلطان حسین شروع به ساخت و تکمیل این مجموعه می‌کنند، بنای مسجد نیمه‌تمام بوده است. او این بنا را ده سال بعد یعنی در سال ۱۱۲۲ هـ به پایان رسانیده و این تاریخ در کتیبه سردر مسجد ثبت شده است.^۸ این بنا در تاریخ ۲۲ آذر ۱۳۱۳ به شماره ۲۲۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.^۹ رفیعی مهرآبادی درباره معماری و تزئینات این مسجد نوشته است:

گلدسته مسجد بر بالای سردر و مسجد با کاشی‌های الوان و نقوش هندسی و گره‌سازی مانند طرح‌های مدرسه

۱. موسوی فریدنی، اصفهان از نگاهی دیگر، ص ۱۰۷.

۲. ایمانی، تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۱۳۶.

۳. ریاحی، ره آورد ایام (مجموعه مقالات اصفهان شناسی)، ص ۲۰۱.

۴. حاجی قاسمی، گنجنامه، ج ۲، ص ۴۶.

۵. لوح فشرده مدرسه چهارباغ به روایت تصویر.

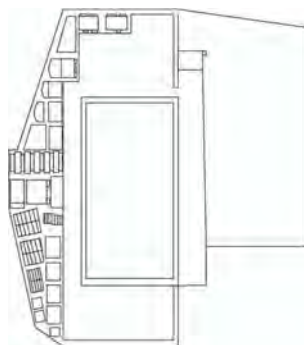
۶. طبسی، مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی آقا و طرح مرمت و احیای حمام، ص ۶۰.

۷. صنعتی‌زاده، سنجش کیفیت محیطی محلات شهری با تأکید بر توسعه پایدار (نمونه موردی: محله علیقلی آقا اصفهان)، ص ۵۰.

۸. جابری انصاری، تاریخ اصفهان، ص ۴۰.

۹. لطفی، طراحی شهری با هدف ارتقای حیات شبانه در محورهای مجهز محلی با رویکرد منظر حسی. (مطالعه موردی: محور تاریخی علیقلی آقا در اصفهان، ص ۱۴۴)

چهارباغ تزئین شده است، صحن مسجد مستطیل و طولش از شمال به جنوب و حوض و مهتابی ندارد. در طرف جنوب، ایوان و محرابی دارد که از راهش از سنگ مرمر و در بالا دارای کاشی کاری معرق نفیس است. در سمت مشرق دارای شبستان کوچکی است که در اواخر قرن سیزدهم به مسجد اضافه شده است.^۱

تصویر ۶. پلان طبقه همکف مسجد علیقلی آقا^۲

تصویر ۵. پلان طبقه همکف مسجد علیقلی آقا^۲

ب) بررسی تطبیقی آرایه‌های معماری سه بنا

۱. تکنیک

از حیث تکنیک آرایه‌های معماری به کاررفته در این سه بنای شاخص، دربردارنده گونه‌های مختلفی هستند. لذا برای ارائه منسجم‌تر، در ابتدا شمایی کلی از تکنیک‌های مذکور در هر بنا در نمودارهای ۱، ۲ و ۳ ارائه می‌گردد و پس از آن به اقتضای فضای موجود، شماری از مهم‌ترین آرایه‌ها، همراه با تصاویری، به اختصار توضیح داده می‌شود.

۱. رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۷۱۸ - ۷۱۷.

۲. طبسی، مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی آقا و طرح مرمت و احیای حمام، ص ۵۵.

۳. همان، ص ۵۶.

یک. آرایه‌های کاشی کاری

در میان آرایه‌های معماری به‌کاررفته در سه مسجد - مدرسه ملاعبدالله، چهارباغ و علیقلی آقا، کاشی کاری شاخص‌ترین جایگاه را داراست. آرایه‌های کاشی کاری به‌کاررفته در این بناها شامل گونه‌های مختلفی از جمله: معرق، هفت‌رنگ و معلق هستند که در ادامه به اختصار بدان پرداخته می‌شود.

۱. کاشی‌های هفت‌رنگ

در این تکنیک - که به نوعی توسعه آن را می‌توان به تحولات سیاسی و اقتصادی دوره صفویه نیز نسبت داد - ابتدا طرح مورد نظر را بر روی کاشی منتقل می‌نمودند و سپس با لعاب‌هایی به‌رنگ‌های گوناگون، اقدام به نقش‌اندازی و رنگ‌آمیزی کرده و نمونه‌های آماده شده را در کوره می‌پختند.^۱ لازم به ذکر است که نقوش به‌کاررفته در این تکنیک اغلب شامل نقوش گیاهی (اسلیمی و ختایی) است. کاشی‌های هفت‌رنگ، در تزئینات کاشی کاری مسجد - مدرسه چهارباغ، به‌طور وسیع و در اغلب سطوح و عناصر داخلی مانند ایوان‌ها (رسمی‌بندی‌ها)، لچکی‌ها، غرفه‌ها، طبقه‌بندی‌های فوقانی، فضای داخلی گنبد در جبهه جنوبی، بالای مناره‌ها (قسمتی از بدنه) و بخشی از استوانه گنبد، به‌عنوان کتیبه یا تزئینات صرف به‌کاررفته‌اند.^۲ در بنای ملاعبدالله و علیقلی آقا، میزان وسعت کاشی‌های هفت‌رنگ بسیار کمتر از بنای چهارباغ است. این تکنیک در بنای ملاعبدالله در مختصری از بخش‌های محراب به‌کاررفته است. همچنین در بنای علیقلی آقا، بخش حاشیه‌ای سردر ورودی، با استفاده از این تکنیک اجرا شده است که این بخش، گویا در دوران قاجار و طی مرمت انجام گرفته، به بنا افزوده شده است.

۲. کاشی‌های معرق

تکنیک معرق، روشی است که در آن قطعات کوچک کاشی با رنگ‌های گوناگون را به شکلی در مجاورت هم قرار می‌دهند که یک طرح یا تصویر کلی ایجاد می‌شود و به‌وسیله دوغاب گچی که از پشت ریخته می‌شود، به یک‌دیگر متصل می‌گردند.^۳ از جمله بناهایی که شاهکار کاشی کاری‌های معرق را دربرمی‌گیرند، می‌توان به مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، مسجد کبود، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد امام و مدرسه چهارباغ متعلق به عهد صفویه در اصفهان اشاره داشت.^۴ از میان سه بنای منتخب در این پژوهش، بیشترین کاربرد کاشی‌های نفیس معرق را در بنای ملاعبدالله شاهد هستیم. به‌گونه‌ای که تقریباً تمامی نمای حجره‌ها و ایوان‌های بنا، با استفاده از این تکنیک و به‌نحوی هنرمندانه اجرا شده‌اند. البته این تکنیک در دو بنای چهارباغ و علیقلی آقا نیز ظهور و بروز چشمگیری داشته است، به‌گونه‌ای که در مسجد - مدرسه چهارباغ، در اغلب سطوح خارجی، داخلی و عناصر الحاقی - مانند کاربندی‌ها، قطاربندی‌ها، مقرنس‌ها و دیگر عناصر ساختمانی مانند گنبد و مناره‌ها - به شکل مجزا و یا ترکیب با انواع کاشی‌ها، شاهد این گونه کاشی کاری هستیم. این تکنیک همچنین در سردر مزین به کاشی‌های ریز و ظریف و همراه با مقرنس‌های پرنقش‌ونگار که بخش ورودی بنا را تشکیل می‌دهد نیز به چشم می‌خورد. در بنای علیقلی آقا، در کنار سردر شاخص بنا، در نماسازی حجره‌ها نیز تماماً از این تکنیک استفاده شده است. نکته قابل توجه اینکه بیشتر شباهت موجود در آرایه‌های دو بنای چهارباغ و علیقلی آقا، مربوط به کاشی‌های معرق دو بنا است که

۱. یآوری و حکاک‌باشی، سیری در عناصر و تزئینات معماری ایران، ص ۶۷

۲. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهار باغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۴.

۳. علیزاده، «نقش هنر کاشی کاری در تجلی معماری دوره صفویه»، فصلنامه نگره، ص ۲۲.

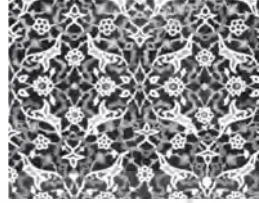
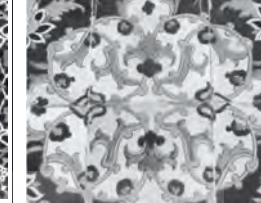

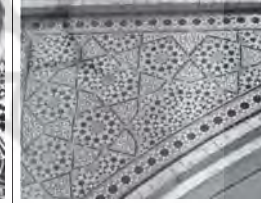
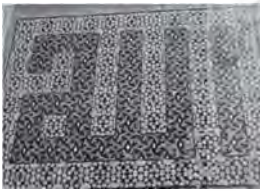

۴. کیانی و همکاران، هنر کاشی‌گری ایران، ص ۱۸.

به صورت هندسی و گره‌کشی اجرا شده‌اند. این در حالی است که غالب نقوش اجرا شده در بنای ملا عبدالله را اسلیمی‌ها و ختایی‌های درشت‌پیکر و هنرمندانه تشکیل می‌دهد.

۳. کاشی‌های معقلی

در دوره صفویه، کاربرد این تکنیک - که ماهیت آن تلفیق کاشی با آجر در تزئینات است - رونق خوبی یافت و به اوج خود رسید. در این دوره «رنگ لعاب کاشی‌ها اغلب اوقات فیروزه‌ای یا آبی‌سیر بوده و همراه با قطعات انتزاعی در خصوص نقش‌مایه‌های آرایه‌ای به کار رفته است.^۱ این طرح‌ها و نقوش متنوع معقلی، هریک به نام و اصطلاحی معروف بوده و تابع قواعد خاصی هستند؛ از جمله مهم‌ترین نقوشی که در مسجد - مدرسه چهارباغ به کار برده شده است، می‌توان به: طبل خفته و راسته معقلی، موج و چهارلنگه معقلی، طبل و چهارلنگه معقلی و مداخل معقلی اشاره داشت.^۲ این تکنیک کاشی‌کاری، در دو بنای ملا عبدالله و علیقلی‌آقا، به ندرت و اندک مواردی بسیار ساده، اجرا شده است.

جدول ۱. بررسی آرایه‌های کاشی‌کاری (مأخذ: نگارنده)

نمونه تصاویر			کارکرد	تکنیک
مسجد - مدرسه علیقلی‌آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ		
			نقش‌دار	هفت‌رنگ
			کتیبه	
			نقش‌دار	معرق
			کتیبه	

۱. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی ایران، ص ۴۲.

۲. ماهرالنقش، کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی (دفتر معقلی)، ۶۴ - ۴۲.

			نقش‌دار	مغلی
	نمونه مشابه رؤیت نشد		کتیبه	

دو. آرایه‌های چوبی

در مورد تاریخچه اولین کاربرد هنرهای چوبی در قالب تزئینات معماری و عناصر کاربردی در بنای ایرانی - اسلامی، اطلاعات دقیقی در دست نیست اما چوب و هنرهای چوبی همواره نقش پررنگی در هنرهای دوران اسلامی دارد. در این میان، بنای شاهانه چهارباغ، با توجه به ساختار عظیم و برخورداری از عناصر و بخش‌های گوناگون، دربردارنده نمونه‌هایی متنوع از هنرهای چوبی است لیکن دو بنای ملاعبدالله و علیقلی‌آقا، به نسبت بنای چهارباغ، از آرایه‌های چوبی اندکی برخوردار هستند. در ادامه ابتدا مختصری پیرامون تکنیک‌های شاخص آرایه‌های چوبی توضیح ارائه می‌گردد و سپس گلچینی از نمونه‌های اجرا شده در هر بنا، به صورت مصور ارائه می‌گردد.

۱. گره‌چینی

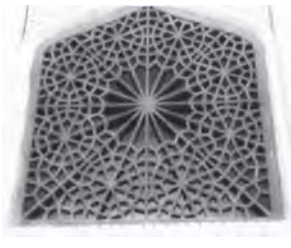

هنر گره‌کاری یا گره‌سازی یا گره‌چینی - که از زیرمجموعه‌های هنر درودگری سنتی به حساب می‌آید - همواره حضوری چشمگیر در بناهای ایرانی داشته است. مهم‌ترین بخش تکنیکی این رشته از صنایع دستی چوبی، هماهنگ نمودن آلت‌ها و لقطها طبق طرح و گره هندسی از پیش ترسیم شده است. پنجره‌های چوبی گره‌چینی‌شده، در قسمت‌های مختلف مسجد - مدرسه چهارباغ، از جمله: ایوان‌ها، بالاخانه، مناره و حجره‌ها وجود دارد. همچنین در کنار این تزئینات، در مدخل مدرسه، کتیبه‌هایی منقوش، بر غرفه‌های فوقانی وجود دارد که تکنیک منبت نیز بر آنها نقش بسته است.^۱ در بنای ملاعبدالله هنر گره‌چینی به صورت فرم‌های ساده و غالباً برای پنجره‌های حجره‌ها به کاررفته است. کاربرد هنر گره‌چینی در بنای علیقلی‌آقا به نسبت بنای ملاعبدالله کمی پیچیده‌تر و متنوع‌تر بوده است. به نحوی که علاوه بر پنجره‌های ساده حجره‌ها، نمای بیرونی حجره‌ها در ابعاد بزرگ‌تر را نیز شامل می‌گردد.

۲. خاتم‌کاری

خاتم‌سازی و خاتم‌کاری در واقع هنر آراستن سطوح اشیاء چوبی به صورتی شبیه موزائیک است که با اشکال کوچک هندسی همچون مثلث و مربع انجام می‌شود. تاریخ کهن‌ترین نمونه موجود خاتم‌کاری شده، از روزگار تیموریان فراتر نمی‌رود اما مدارک تاریخی، وجود هنر خاتم‌سازی را که نام متداول آن در دوره صفویه خاتم‌بندی بوده است را در روزگار پادشاهی جلال‌بریان ثابت می‌کند. مسجد - مدرسه چهارباغ دربردارنده نمونه‌های بسیار نفیسی از هنر خاتم‌کاری مثلث و مربع است که نمونه‌هایی از آن را در جدول شماره ۲ در ذیل مشاهده می‌نمایید. در بنای ملاعبدالله، نمونه‌ای از هنر خاتم‌کاری مشاهده نگردید لیکن در بنای علیقلی‌آقا نمونه‌هایی بسیار فرسوده از خاتم مثلث - توسط مؤلف - تصویربرداری شده است که برای نمونه، تصویری از آن در جدول ذیل ارائه گردیده است.

۱. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیایه خرگرد و مدرسه چهار باغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۴.

جدول ۲. بررسی آرایه‌های چوبی (مأخذ: نگارنده)

نمونه تصاویر			تکنیک
مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	
	نمونه مشابه رؤیت نشد		خاتم کاری
			گره چینی
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		شبکه‌بری
	نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد	مین

سه. آرایه‌های گچی

از جمله هنرهای ارزشمندی که در ادوار گذشته - و به خصوص از دوره ساسانیان - رونق بسیاری در تزئینات بنا داشته است، آرایه‌های گچی است. این هنر علاوه بر تاریخچه درخشان در ایران، به لحاظ تنوع نقوش و تکنیک نیز بسیار حائز اهمیت است. بازتاب و اجرای این هنر در بنای چهارباغ به نسبت دو بنای ملاعبدالله و علیقلی آقا بیشتر بوده است که در ادامه به اختصار بدان پرداخته شده است.

۱. نقاشی روی گچ به شیوه تذهیب

هنر نقاشی بر روی گچ به شیوه تذهیبی بدین صورت است که نقوش ختایی و اسلیمی با تنوع رنگی و تشابه فرم و ترکیب بندی به کاررفته در هنر تذهیب - و در اغلب موارد به صورت شمشه‌ها و نیم‌شمسه‌های پرکاری - بر روی بستر زمینه گچی به اجرا درمی‌آیند. تزئینات مذکور همراه با تنوعی محسوس در مقرنس‌ها و رسمی‌بندی‌های حجره‌های مسجد - مدرسه چهارباغ و ملاعبدالله دیده می‌شود که بر زمینه آبی یا قهوه‌ای و با نقوش گیاهی آراسته شده است.^۱ علاوه بر نمای خارجی حجره‌ها، اندک

۱. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهار باغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۵.

مکان‌های دیگری نیز در نمای بیرونی صحن بنا، نمایشگر این هنر هستند. لازم به ذکر است که این هنر در بنای علیقلی آقا رؤیت نگردید. در جدول شماره ۳ در ذیل، گلچینی از نمونه‌های آرایه‌های گچی در سه بنا را مشاهده می‌نمایید.

جدول ۳. بررسی آرایه‌های گچی (مأخذ: نگارنده)

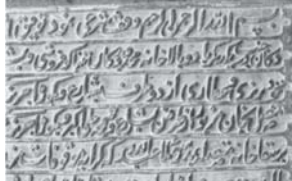

تکنیک	نمونه تصاویر	
	مسجد - مدرسه چهارباغ	مسجد - مدرسه ملاعبدالله
گچ‌بری		نمونه مشابه رؤیت نشد
نقاشی		نمونه مشابه رؤیت نشد
نقاشی و طلااندازی		نمونه مشابه رؤیت نشد

چهار. آرایه‌های سنگی

در هنر معماری ایرانی - اسلامی، آثار سنگ‌تراشی و هنرهای مربوط به سنگ، به نسبت هنرهای اجرا شده بر بستر مصالح دیگر، کاربرد اندکی دارد. در سنگ‌تراشی سنتی، برای ساختن فرم کلی اشیاء سنگی، شمش یا (چلوری) را با کلنگ آن‌قدر می‌تراشند که فرم کلی حاصل شود، سپس سطح بیرونی شیء را به کمک تیشه و ابزارهایی همچون سوهان، صاف و مسطح و آماده نقش‌اندازی می‌نمایند.^۱ آرایه‌های سنگی بنای شاهانه چهارباغ، با وجود تعداد نه‌چندان زیاد در مقایسه با دیگر صنایع دستی این بنا، از کیفیت و تنوع قابل قبولی برخوردار هستند. این بنا علاوه بر دارا بودن سنگاب‌هایی مشتمل بر هنرهای حکاکی و سنگ‌تراشی، دارای تکنیک‌های مشبک سنگ در قسمت بادگیرها و همچنین تراش‌های ظریف سنگی در قسمت پایه‌ستون‌ها است. این پایه‌ستون‌ها که به شکلی کوزه‌ای تراشیده شده‌اند، علاوه بر زیبایی و دقت فرمی، دارای نقوش و کتیبه‌های بسیار ارزشمندی نیز هستند. در بنای علیقلی آقا، کتیبه سنگی بسیار نفیسی در سردر بنا کار شده است که از جمله نمونه‌های شاخص عهد صفویه است. علاوه بر آن، در قسمت ورودی داخل بنا نیز سنگابی تعبیه شده است که نقوشی ساده بر آن نقش بسته است. آرایه‌های سنگی در مسجد - مدرسه ملاعبدالله نسبت به دو بنای دیگر - از حیث کمیت و کیفیت - در سطح پایین تری قرار دارد و شامل یک کتیبه و یک سنگاب است. کتیبه مذکور در فضای ورودی اصلی بنا و در بردارنده متن وقف‌نامه بنا می‌باشد. همچنین سنگاب نامبرده در صحن بنا قرار گرفته است و کاملاً ساده و بی‌نقش اجرا شده است. در جدول شماره ۴ در ذیل، گلچینی از نمونه‌های آرایه‌های سنگی در سه بنا را مشاهده می‌نمایید.

۱. فنایی، سیری در صنایع دستی ایران، ص ۸۲ - ۸۱.

جدول ۴. بررسی آرایه‌های سنگی (مأخذ: نگارنده)

نمونه تصاویر			تکدیگ
مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	
			حجاری
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		شبکه
			نقاشی و طلااندازی

پنج. آرایه‌های فلزی

آرایه‌های فلزی معمولاً به آثاری اطلاق می‌گردد که با شیوه سنتی و بهره‌گیری از ابزارهای دستی بر روی فلزاتی همچون مس، نقره، طلا، آهن و انواع آلیاژهای برنج و ورشو تولید می‌شود. با توجه به تاریخچه درخشان این دسته از هنرها در ایران، غالباً هر دو بعد زیبایی‌شناسانه و کاربرد را با یکدیگر دارا هستند. درب اصلی بنای مسجد - مدرسه چهارباغ، از جمله شاهکارهای هنر فلزکاری ایران است که براساس کتیبه اجرا شده بر روی درب ورودی، هفت هنر اصیل فلزکاری شامل قلم‌زنی، زرگری سنتی، نقاشی بر روی فلز، مثبت، مطلا، قابلمه (روکش کردن با لایه‌ای نازک از فلز دیگر) و ملیله را دربردارد که پنج هنر از این هفت هنر به شیوه تزئین بر روی فلز است.^۱ در مسجد - مدرسه علیقلی آقا، آرایه‌های فلزی به نسبت بنای چهارباغ بسیار محدودتر و بیشتر محدود به گل میخ‌ها و یراق‌آلات می‌شوند. همچنین در بنای ملاعبدالله، آرایه‌های فلزی - براساس مشاهدات مؤلف - بروز چندانی ندارد. در ادامه و در جدول شماره ۵ گلچینی از آرایه‌های فلزی را شاهد هستید.

جدول ۵. بررسی آرایه‌های فلزی (مأخذ: نگارنده)

نمونه تصاویر			تکدیگ
مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		قلم‌زنی

۱. محمدزاده و علیزاده، «تجزیه و تحلیل تزئینات فلزی درب ورودی مدرسه چهارباغ اصفهان»، دو فصلنامه علمی - ترویجی پژوهش هنر، ص ۴۵.

نمونه تصاویر			کتیبه
مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	چگونگی
	نمونه مشابه رؤیت نشد		
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		میلله

۲. کتیبه‌ها

یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های معماری بناهای عصر صفویه، پیوستگی و همراهی بناها با تزئینات خوشنویسی و کتیبه‌ها است. این کتیبه‌ها دارای دو جنبه زیبایی‌شناسی و محتوا هستند که در این قسمت تأکید بر جنبه ساختاری و زیبایی‌شناسانه آنهاست. انواع خطوطی که کتیبه‌های مسجد - مدرسه ملاعبدالله با آنها نگاشته شده‌اند، شامل کوفی بنایی، ثلث و نستعلیق است که از آن میان بیش از نیمی از آنها با خط کوفی بنایی نگاشته شده است. همچنین از مجموع پانزده کتیبه موجود در مدرسه، شش کتیبه آن با قلم ثلث نگارش یافته است. به لحاظ آماری، بیش از پنجاه درصد کتیبه‌ها با خط کوفی بنایی، چهار درصد با قلم ثلث و ده درصد نیز به قلم نستعلیق می‌باشند. لازم به ذکر است که کتیبه تاریخی و اولیه بنا، در حال حاضر موجود نیست و قدیمی‌ترین تاریخ مکتوب باقی مانده در مدرسه، مربوط به کتیبه سنگی وقفنامه نصب‌شده در ایوان جنوبی است که دارای تاریخ ۱۰۸۸ هـ.ق می‌باشد و بر بستر خط نستعلیق اجرا گردیده است که در جدول شماره ۴ نمای جزئی از آن را مشاهده نمودید.

نمودار ۴. بررسی ساختاری کتیبه‌های مسجد - مدرسه ملاعبدالله

مسجد - مدرسه چهارباغ دارای کتیبه‌های زیبا و متعددی است که نمونه‌های آن را بر بستر چوب، سنگ، فلز و کاشی می‌توان مشاهده نمود. از جمله این نمونه‌ها می‌توان به کتیبه‌های نستعلیق موجود در دست‌اندازهای چوبی غرفه‌های شش‌گانه اطراف سرسرای مدخل ورودی، با اشعاری به خط محمدصالح اصفهانی و کتیبه‌های سنگاب وسط سرسرای مدرسه

اشاره داشت که شامل صلوات بر چهارده معصوم علیهم‌السلام است.^۱ علاوه بر اینها از کتیبه‌هایی با خطوط ثلث در قسمت‌هایی همچون ایوان جنوبی، فضای درون گنبدخانه، شبستان، ساقه گنبد و به منظور بازنمایی آیات قرآنی، احادیث و روایات دینی بهره برده شده است. در نمای غربی شامل مدخل و هشتی ورودی، کتیبه‌هایی به خط نستعلیق به چشم می‌خورد که درون‌مایه آنها اغلب اشعار فارسی در مدح حضرت علی علیه‌السلام می‌باشد کتیبه‌های کوفی نیز که عمدتاً به هدف نگارش اسماء و صفات الهی و سوره‌های کوتاه قرآن به کاررفته است، تقریباً در تمامی قسمت‌های بنا و به‌طور شاخص در نمای داخلی ایوان شرقی وجود دارد.

نمودار ۵. بررسی ساختاری کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ

در مسجد - مدرسه علیقلی‌آقا، تعدد کتیبه‌ها اندک است و بیشتر شامل کتیبه‌ها و تزئینات خوشنویسی کوفی بنایی است. با این حال یکی از شاخص‌ترین کتیبه‌های اجراشده در سردر بنا، بر روی سنگی به رنگ قهوه‌ای نقش بسته که به خط ثلث می‌باشد که خوشنویسی آن توسط علی نقی امامی - خوشنویس شاخص عصر صفوی - اجراشده و درون‌مایه این کتیبه نیز در مورد اطلاعات احداث بنا، حامیان و واقفان است.

نمودار ۶. بررسی ساختاری کتیبه‌های مسجد - مدرسه علیقلی‌آقا

۳. نقوش و طرح‌ها

نقوش و طرح‌های به کاررفته در آرایه‌های معماری بناهای عصر صفویه را به‌طور کلی به سه دسته می‌توان تقسیم نمود که شامل نقوش هندسی، گیاهی و خط نگاره‌ها (کتیبه‌ها) هستند. در ادامه به اختصار نقوش هندسی و گیاهی به کاررفته در سه بنا مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه در جدول شماره ۶ نمایی کلی از میزان بازتاب هر یک از نقوش، در آرایه‌های سه بنا ارائه شده است.

یک. نقوش هندسی: گره‌ها (انواع گره‌های ساده و پیچیده و شاه‌گره‌ها) مطالعات فرهنگی از جمله نقوشی که در بناهای علمی عصر صفویه بروز و ظهور چشمگیری داشته است، نقوش هندسی و گره‌کشی‌ها می‌باشند. مسجد - مدرسه چهارباغ مجموعه‌ای از انواع نقوش هندسی، گره‌کشی‌ها و به تعبیر دیگر، دایره‌المعارف مصوری از اشکال و فرم‌های هندسی و تجریدی با تنوع زیاد است.^۲ این گروه از نقوش، بیشترین تشابه را در تزئینات دو مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا ایجاد نموده‌اند و به نوعی شاخصه تزئینات این دو بنا به حساب می‌آیند که اغلب با تکنیک

۱. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۹۷ - ۶۹۵.

۲. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهار باغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۵.

کاشی معرق اجرا شده‌اند. نقوش مذکور به چندگونه مختلف تقسیم می‌گردد، از جمله: نقوش ساده هندسی، نقوش هندسی مرکب و پیچیده و نقوش هندسی ترکیب شده با سایر عناصر تزئینی دیگر همچون اشکال گیاهی و کتیبه‌ها و غیره. بر خلاف دو بنای چهارباغ و علیقلی‌آقا که با تعداد قابل توجهی از نقوش هندسی متنوع مواجه هستیم، این دسته از نقوش تعدد و تنوع اندکی در بنای ملاعبدالله داشته و بیشتر در فضای محراب به‌کاررفته است.

دو. نقوش گیاهی: اسلیمی و ختایی

در بین نقوش گیاهی منتظم و استلیزه شده، اسلیمی‌ها و ختایی‌ها از همه شناخته شده‌تر و دارای انواع و گونه‌های متنوعی هستند. بنای ملاعبدالله به‌عنوان بنایی ارزشمند از عهد شاه‌عباس اول، دربردارنده تعداد قابل توجهی از نقوش گیاهی بر زمینه کاشی معرق نفیس است. این نقوشی که در ابعاد بزرگ نیز اجرا شده‌اند، به‌گونه‌ای منحصر به این بنا بوده و نمونه‌های آن در کمتر بنایی مشاهده شده است. در مسجد - مدرسه چهارباغ، نقوش گیاهی با کاشی‌های الوان، در بخش‌های مختلف و به بهترین شکل استفاده شده است. سردر مسجد - مدرسه چهارباغ با کاشی معرق و نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی، به‌صورت ترکیبی تزئین شده است و شامل عناصری همچون: نیم اسلیمی، شاخه اسلیمی، سر اسلیمی، اسلیمی ماری، گل شاه‌عباسی، غنچه‌ها، برگ و غیره است. علاوه بر این، دیواره‌های شمالی و جنوبی و ورودی، بالای سکوها، لچکی‌های ایوان‌ها، گنبد، زیر گنبد و محراب، با کاشی معرق و نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی تزئین شده است. نقوش اسلیمی و ختایی در بنای علیقلی‌آقا به‌صورت کاملاً محدود و در قسمتی از نمای سردر و کتیبه شبستان به‌کاررفته است که نمایانگر تنوع کم در نقوش و تزئینات است. در جدول ذیل نمای کلی از کاربرد نقوش مختلف بر بستر مصالح گوناگون را مشاهده می‌نمایید.

جدول ۶. بررسی انواع نقوش و تکنیک‌های به‌کاررفته در آرایه‌های هنری سه بنا

سنگ		چوب		فلز		گچ		کاشی			انواع آرایه‌ها					
مسیک	مینت	خاتم	آلت و لفظ	مسیک	تزئینات در کوب	میلله کاری	قلم‌زنی	طلاندازی روی گچ	نقاشی روی گچ	گچ‌بری	قبتله	مغلی	معرق	هفت‌رنگ	تکنیک‌ها و شیوه‌های اجرا انواع نقوش تزئینی در بناها	
				*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		چهارباغ
									*				*	*	اسلیمی	
									*		*	*	*	*	ختایی	
*		*	*				*	*		*	*	*	*	*	هندسی	
											*	*	*	*	حیوانی	
					*	*	*				*	*	*	*	کتیبه‌ها	
											*	*	*	*	اسلیمی	
	*										*	*	*	*	ختایی	
			*								*	*	*	*	هندسی	
															حیوانی	
										*	*	*	*	*	کتیبه‌ها	
									*	*	*	*	*	*	اسلیمی	
									*	*	*	*	*	*	ختایی	
			*								*	*	*	*	هندسی	
															حیوانی	
												*	*	*	کتیبه‌ها	

نتیجه

برپایی حکومت صفوی در اوایل سده دهم هجری، نقطه‌عطفی در تاریخ ایران اسلامی است زیرا علاوه بر ایجاد حکومتی یکپارچه در ایران، تشیع دوازده امامی نیز رسمیت یافته و تعلیم و تربیت به‌عنوان نهادی تأثیرگذار مورد توجه حکومت صفویه قرار گرفت. آنان برای پیشبرد اهداف خود و آموزش قشر وسیع جامعه، به ایجاد مراکز آموزشی اهتمام ورزیدند که در آن تعلیم علوم دینی و معارف تشیع محوریت داشت. از این رو تأسیس مدارس به‌عنوان مهم‌ترین نهاد آموزشی و پشتیبان ایدئولوژیک حکومت صفوی، همواره مورد توجه سلاطین و خاندان صفوی قرار گرفت و مدارس زیادی با حمایت‌های مالی شاه، خاندان سلطنتی، درباریان، صاحبان منصب و ثروتمندان خیر، به‌خصوص در پایتخت اصلی این سلسله یعنی شهر اصفهان بنا گردید. از جمله مهم‌ترین بناهای علمی مذهبی بنا شده در عصر صفویه که به واسطه ساختار معماری تلفیقی در این پژوهش با نام مسجد - مدرسه‌ها از آن یاد گردید، مسجد - مدرسه‌های ملاعبده، چهارباغ و علیقلی‌آقا می‌باشند. بر اساس بازشناسی‌های انجام شده در مقاله حاضر، نمونه مدارس و بناهای علمی - مذهبی شاخص باقی‌مانده از عصر شاه‌عباس اول در شهر اصفهان (پایتخت صفویه) به نسبت دیگر گونه‌های معماری، چندان زیاد نیست. در این میان مسجد - مدرسه ملاعبده‌الله به‌عنوان یکی از این نمونه‌های شاخص و پابرجای این عصر، برگزیده شد. همچنین مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا به‌عنوان دو بنای شاخص از دو مجموعه شهری متعلق به عصر شاه‌سلطان حسین صفوی، دیگر بناهای مورد بررسی در این پژوهش بوده‌اند.

براساس یافته‌های پژوهش حاضر که حاصل مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است، در پاسخ به سؤال اصلی پیرامون آرایه‌های معماری سه بنا، در ادامه خلاصه نتایج به تفکیک ارائه می‌گردد. در ابتدا در مورد بنای دو ایوانی ملاعبده‌الله باید بیان نمود که عمده آرایه‌های معماری بازتاب یافته در این بنا، به واسطه برخورداری از حمایت شاهانه، شامل کاشی‌های نفیس است. نکته جالب در مورد تکنیک این تزئینات، بهره‌گیری از ترکیب رنگ کاشی لعاب‌دار و بدون لعاب است که جلوه بصری خاصی به صحن این بنا داده است. همچنین این تزئینات به لحاظ تکنیک، ترکیب‌بندی نقوش و همچنین نقش‌مایه‌ها، گونه‌ای منحصر به فرد است. تزئینات مذکور - که اغلب در پشت بغل‌های حجره‌ها و نمای بیرونی و داخلی ایوان‌ها اجرا گردیده‌اند - به‌صورت اسلیمی‌های بزرگی ترسیم شده‌اند که در مواردی با ختایی‌هایی ظریف و ساده تلفیق گشته و در دو طبقه اجرا گردیده‌اند. این مورد در حالی اتفاق افتاده است که اغلب بناهای صفویه و به‌خصوص عصر شاه‌عباس، آکنده از تزئینات کاشی‌کاری است که به لحاظ تنوع و تکرار نقوش و تکنیک، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. لازم به ذکر است که اصول زیبایی‌شناسانه حاکم بر کل تزئینات، شامل به‌کارگیری انواع قرینه‌سازی از جمله انعکاسی، انتقالی و دورانی، رعایت فضای مثبت و منفی نقش و زمینه، تعادل رنگ‌ها، تناسب چشمگیر نوع نقوش و کتیبه‌ها با محل قرارگیری و همچنین کاربری بنا و غیره است که در حد توان و به تناسب فضای مقاله به آنها پرداخته شد. همچنین از دیگر ویژگی‌های برجسته بنا در بعد تزئینات، قرارگیری کتیبه حکاکی سنگ با درون‌مایه نحوه وقف انجام گرفته در بناست که نمونه مشابه آن در دیگر بناهای عصر صفویه، اندک رؤیت گردیده است.

در حوزه آرایه‌های معماری دو بنای چهارباغ و علیقلی‌آقا و به‌خصوص کاشی‌کاری که مهم‌ترین تزئین دو بنا را شامل می‌شود، شباهت‌های حائز اهمیتی مشاهده گردید که از جمله آنها می‌توان به ساختار و تکنیک تزئینات کاشی‌کاری ریزنقش در سردر ورودی، نماهای داخلی صحن و به‌خصوص تزئین پشت بغل‌ها اشاره داشت که اغلب با تکنیک نفیس کاشی معرق به اجرا درآمده‌اند. تزئینات مذکور که با بهره‌گیری از طیف‌های مختلف رنگی و با تمرکز بر رنگ زرد، لاجوردی، فیروزه‌ای و مشکی نمایش داده شده‌اند، به‌صورت بافت ظریف و پرکاری از نقوش هندسی و شاه‌گره‌ها، به کالبد سنگین بنا روح دمیده‌اند. با وجود شباهت ذکر شده، در حوزه تنوع نقوش، کثرت، کیفیت فنون و مواد و مصالح به‌کاررفته در تزئینات دو بنا، تفاوت‌های بسیاری دیده می‌شود. از جمله این تفاوت‌ها می‌توان به کاربرد بیشتر کاشی‌های معرق و دیگر فنون همچون فتیله (زغره یا پیچ)، هفت‌رنگ، تعدد کتیبه‌ها بر بستر کاشی، چوب و سنگ، هنرهای زیبای گچی همچون نقاشی بر روی گچ در فضای کلی مدرسه و طالاندازی بر روی گچ در حجره مخصوص شاه، تزئینات ناب خاتم‌کاری و مشبک و گره‌چینی چوب در درهای بنا و دیگر قسمت‌ها، به‌کارگیری تکنیک‌های اصیل فلزکاری همچون قلم‌زنی، ملبله، قابلمه و شبکه با

بهره‌گیری از فلزهای با ارزشی همچون نقره، در درب نفیس ورودی و غیره در مسجد - مدرسه چهارباغ، در مقابل درهای ساده، عدم مشاهده تزئینات گچی شاخص، وجود اندک فنون ساده چوبی، نبود تزئینات فلزی و دیگر ویژگی‌هایی از این دست در بنای علیقلی‌آقا اشاره نمود.

در پایان این نتیجه کلی حاصل می‌گردد که مسجد - مدرسه‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین گونه بناهای عصر صفویه در شهر اصفهان، از جهات مختلف دارای ظرفیت‌های پژوهشی مساعدی هستند که متأسفانه کمتر بدان توجه شده است و پژوهش حاضر در حد توان خویش تلاش نمود تا گوشه‌ای از جنبه‌های هنری این بناها در بعد آرایه‌های معماری را به نمایش بگذارد. امید است که انجام چنین پژوهش‌هایی، ضمن ارتقای دانش مخاطبان و دوست‌داران میراث فرهنگی اصفهان و ایران، زمینه‌ساز احیای بخشی از الگوهای ریشه‌دار این مرز و بوم سراسر هنر باشد.

منابع و مآخذ

۱. آرشیو سازمان میراث فرهنگی.
۲. اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان، ۱۳۸۹، لوح فشرده مدرسه چهارباغ به روایت تصویر.
۳. ایمانی، مجتبی، *تاریخ فرهنگ اصفهان*، اصفهان، دانشگاه اصفهان، چ ۱، ۱۳۵۵.
۴. بلر، شیلا و جانان‌تان ام بلوم، *هنر و معماری اسلامی ایران*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، سروش، چ ۱، ۱۳۸۱.
۵. بمانیان، محمدرضا، کورش مؤمنی و حسین سلطان‌زاده، «بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری دو مسجد - مدرسه چهارباغ و سید اصفهان»، *نشریه مطالعات تطبیقی هنر دانشگاه هنر اصفهان*، سال اول، ش ۲، ص ۱۶ - ۱، ۱۳۹۰.
۶. تام سن، منصور، *کارگاه طراحی نقوش سنتی ۱*، تهران، چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چ ۱، ۱۳۸۶.
۷. جابری انصاری، حسن، *تاریخ اصفهان*، اصفهان، نشر مشعل، چ ۱، ۱۳۷۸.
۸. جاوری، محسن، «مدارس دوره صفوی در اصفهان»، *فصلنامه تحقیقاتی رواق*، س ۲، ص ۶۸ - ۵۵، ۱۳۸۷.
۹. حاجی قاسمی، کامبیز، *گنجنامه* (فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران) چ ۵ (مدارس)، تهران، دانشگاه شهیدبهشتی با همکاری سازمان میراث فرهنگی، چ ۱، ۱۳۷۹.
۱۰. خانی، سمیه، احمد صالحی کاخکی و بهاره تقوی‌نژاد، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهار باغ اصفهان»، *نشریه مطالعات تطبیقی هنر* (دو فصلنامه علمی - پژوهشی)، سال دوم، ش ۴، ص ۵۱ - ۳۷، ۱۳۹۱.
۱۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، *آثار ملی اصفهان*، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، چ ۱، ۱۳۵۲.
۱۲. ریاحی، محمدحسین، *ره‌آورد ایام* (مجموعه مقالات اصفهان‌شناسی)، اصفهان، سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری، چ ۱، ۱۳۸۵.
۱۳. صنعتی‌زاده، آیدا، «سنجش کیفیت محیطی محلات شهری با تأکید بر توسعه پایدار (نمونه موردی: محله علیقلی‌آقا اصفهان)»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی*، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۲.
۱۴. طبسی، محسن، «مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی‌آقا و طرح مرمت و احیای حمام»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مرمت بنا*، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۷۸.
۱۵. عزیزاده، سیامک، «نقش هنر کاشی کاری در تجلی معماری دوره صفویه»، *فصلنامه نگره*، ش ۱، ص ۲۳ - ۱۵، ۱۳۸۴.
۱۶. فنایی، زهرا، *سیری در صنایع دستی ایران*، اصفهان، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی نجف آباد، چ ۱، ۱۳۹۱.
۱۷. کمپفر، انگلبرت، *سفرنامه کمپفر*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۳.
۱۸. کیانی، محمدیوسف، فاطمه کریمی و عبدالله قوجانی، *هنر کاشی‌گری ایران*، تهران، انتشارات موزه رضا عباسی، چ ۱، ۱۳۶۲.
۱۹. لطفی، افسانه، «طراحی شهری با هدف ارتقای حیات شبانه در محورهای مجهز محلی با رویکرد منظر حسی (مطالعه موردی: محور تاریخی علیقلی‌آقا در اصفهان)»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی*، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۳.
۲۰. لولوتی، کیوان، نقشه‌های چهار ایوانی مدارس علوم دینی، *نشریه ایران شناخت*، ش ۱۶ و ۱۷، ص ۱۳۱ - ۱۲۰، ۱۳۷۹.
۲۱. ماهرالنقش، محمود، *کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی (دفتر معقلی)*، تهران، موزه رضا عباسی، چ ۱، ۱۳۶۱.

۲۲. محمدزاده، مهدی و سمیه علیزاده، «تجزیه و تحلیل تزئینات فلزی درب ورودی مدرسه چهارباغ اصفهان»، دو فصلنامه علمی - ترویجی پژوهش هنر، سال سوم، ش ۵، ۱۳۹۲.
۲۳. موسوی فریدنی، محمدعلی، اصفهان از نگاهی دیگر، اصفهان، نقش خورشید، ۱۳۷۸.
۲۴. هنرفر، لطف الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان، چاپ و انتشار کتاب فروشی ثقفی، چ ۱، ۱۳۵۰.
۲۵. هوشیاری، محمد مهدی، حسین پورنادری و سید مرتضی فرشته‌نژاد، «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران»، مطالعات معماری ایران، سال دوم، ش ۳، ۱۳۹۲.
۲۶. یآوری، حسین و حکاک‌باشی، سیری در عناصر و تزئینات معماری ایران، تهران، توتیا، ۱۳۹۰.

